

Thema

‘Alles of niets’.

Was K. Schilder een neocalvinistisch radicalist?

J. Kamphuis

1. Beperkte opzet

In het vorig nummer van ons blad heb ik in de rubriek ‘Boek van de maand’ aandacht gevraagd voor een bundel opstellen over K. Schilder, onder redactie van prof. dr. G. Harinck verschenen onder de titel ALLES OF NIETS. In het kort ben ik toen de opstellen achtereenvolgens langs gegaan behalve één, namelijk de brede verhandeling van de redacteur zelf onder de titel ‘Een bleke werkelijkheid. Duitsland en Schilder in 1933’ (p. 79-126).

Aan dit artikel is de titel van de complete bundel ontleend. Harincks betoog is heel in het kort zó samen te vatten: K. Schilder verbleef voor dissertatiestudie gedurende langere perioden in de jaren 1930-1933 aan de universiteit van Erlangen in Duitsland. Het was de tijd van de stormachtige opkomst van het Nationaal-Socialisme met de ‘Machtsübernahme’ door Hitler in het jaar 1933 - let wel: in dezelfde tijd van Schilders promotie tot doctor in de filosofie! Maar hoewel de universiteit van Erlangen was vergeven van het nazisme en heel Duitsland van Adolf Hitler in de ban kwam, heeft Schilder - later de vurige bestrijder van dit nazisme *in Nederland* - volgens de opvatting van Harinck weinig tot zeer weinig blijk ervan gegeven, dat hij door deze ontwikkeling in Duitsland en in het kerkelijk leven daar werkelijk was gegrepen. De schrijver vraagt zich af, wat toch wel de reden kan zijn voor deze door hem in kaart gebrachte situatie. Hij geeft (p. 116-117) drie redenen op:

Ten eerste: Schilder had slechts geringe belangstelling voor de politieke *praktijk*. Hij had feitelijk alleen oog voor het *beginsel* van christelijke politiek.

Vervolgens: in Erlangen verkeerde hij in een kennissenkring waar onder protestantse Duitsers wijdverbreide nationalistische en antisocialistisch-communistische sentimenten heersten.

Maar de derde reden is beslissend: Schilder had zeer zeker een grote gevoeligheid voor de cultuurcrisis. Die betekende in de eerste decennia van de twintigste eeuw voor de Europese en westerse wereld een diepe breuk met het verleden, maar die culturele sensibiliteit kreeg bij de persoonlijkheid en het karakter van Schilder een heel eigen uitwerking.

‘Vanwege de ernst van de cultuurcrisis stond alles bij Schilder op haren en snaren: het was alles of niets.’ Dit is voor Harinck het beslissende bij Schilder: altijd weer en altijd even sterk het hyperantithetische: *alles of niets*.

Iets eerder heet het al: ‘Schilders beginseldenken was niet het geschikte instrumentarium om een aardverschuiving in het *politieke* landschap (cursivering van Harinck) te registreren. Met uitzondering van christelijke politici in Nederland waren voor hem alle andere stromingen lood om oud ijzer. Ook hier gold wat hem betreft: alles of niets’ (p. 105). En nog iets eerder: ‘De christelijke levensovertuiging was alles, de rest niets’ (p. 102). Daarom bleef de Duitse wereld van 1933 voor deze alles-of-niets theoloog een ‘*bleke werkelijkheid*’.

Aan deze stellingen ontleent de bundel de titel.

Want Schilder zelf heeft immers een boek met schriftoverdenkingen onder deze titel, en dus met dezelfde strekking, willen uitgeven. En al is van de publicatie niets gekomen, die titelkeuze is voor zijn theologie en zijn persoon bepalend: ‘de gestelde keuze’ - zo eindigt het redactionele Ten Geleide van de bundel - ‘is tevens kenmerkend voor de theologie en

levenshouding van deze boeiende figuur en daarom passend voor een bundel over zijn persoon en werk.'

Tegen de achtergrond van de hierboven gegeven citaten suggereert de titel van de bundel duidelijk: Schilder was een theologische radicalist met weinig of geen oog voor de ingewikkelde realiteit elders.

Nu ligt het niet in mijn bedoeling heel het artikel van Harinck in bespreking te nemen. Ik vind het een innovatief en moedig werkstuk, waarbij evenwel ook nogal heel wat kritische vragen te stellen zouden zijn. Ik heb echter voor het moment een veel bescheidener doelstelling. Mijn vraag is: doet deze typering van Schilder als 'alles-of-niets' theoloog hem recht? En dan gaat het mij toch eigenlijk nog niet eens zozeer over Schilder zelf. De vraag is voor mij veel meer: *versluiert* deze 'alles-of-niets' *interpretatie* de *boodschap* die Schilder onder deze titel bracht, niet? Is die boodschap niet zó waardevol voor vandaag en voor de prediking van vandaag, dat het de moeite loont om hier goéd te lezen? De man is het waard. De boodschap nog meer! We hebben mijns inziens namelijk niet met principieel radicalisme te maken, maar met een radicale *Christusprediking*.

2. Wat bedoelt Schilder níet met het 'alles of niets'?

Het valt op dat Harinck het 'alles of niets' zonder enige verdere explicatie hanteert. Het lijkt wel alsof hier verder onderzoek naar betekenis en nadere invulling geen noodzaak is. Toch had het slot van het Woord vooraf dat Schilder aan de voorgenomen publicatie in 1948 meegaf, hier al voorzichtig moeten maken. We lezen daar van zijn hand: 'Eens heeft schrijver dezes iemand in openbare vergadering horen zeggen: "Alles of niets, ik weet niet of die spreuk wel zo gereformeerd is?" Toen dacht hij: 't Is maar de vraag, hoe men ze uitlegt.' (SCHRIFTOVERDENKINGEN 2, Goes 1957, p. 92).(1) Het is duidelijk, dat de spreuk *op zichzelf genomen* wel vragen kan oproepen: wat is de bedoeling van deze antithetische spreuk? Daarover nu eerst zowel in negatieve als in positieve zin.

2.1. 'Alles of niets' - geen abstractie

In een korte overdenking over de tekst Marcus 3:35: 'Want zo wie de wil van God doet, die is mijn broeder, en mijn zuster, en moeder', waarschuwt Schilder ervoor van het 'alles-of-niets' een *abstractie* te maken. Dan ontstaat er maar zo een volstrekt onnodig én ongeoorloofd conflict en zelfs een oorlog, bijvoorbeeld: de éne groep (het éne 'leger', zegt Schilder) treedt op voor het ideaal van de éne *heilige* kerk, maar vergeet daarbij het gebod van de *gemeenschap*, verwaarloost de eenheidsgedachte, draaft door voor... een abstractie. Maar het andere 'leger' zet zich voor de éénheid in, de drang daartoe, verwaarloost de *gehoorzaamheids*gedachte en draaft steeds weer door, weer voor een abstractie (p. 127). En verder: 'Daar is een "broederlijkheid", die niet meer in de eerste plaats vraagt naar gehoorzaamheid. Maar déze "broederlijkheid" ... sticht de kerk niet, maar zij vormt een club.'

Maar anderzijds: 'er zijn er óók die àl maar door hun *inzicht* omtrent de heiligheid der kerk naar voren schuiven; zij gaan voor hun eigen *uitlegging* van den maatstaf van de heiligheid der kerk door het vuur en spitsen al meer hun menselijk-gemáakte tegenstellingen toe Zo lopen zij wél warm voor hun eigen persoonlijke opvattingen, maar hun gemeenschapskringetje wordt straks óók een sekte, ook een clubje' (p. 128).

'Alles of niets' - geen *abstractie*!

Als voor vandaag geschreven!

2.2. 'Alles of niets' - geen 'los gezegde', geen aforisme

In een overweging bij Matteüs 17:25-27 (Christus zegt tegen Petrus: de zonen zijn wel vrij van het betalen van belasting, toch zullen we aan de tempelambtenaren wel geven wat ze van ons vragen om hun geen aanstoot te geven) merkt Schilder op: Christus drijft die éne waarheid 'de zoon is vrij' niet voorbarig dóór. Hij maakt van zijn vrijheid geen *incidenteel* gebruik. 'Dan zou die uitspraak: "Ik ben vrij, dus ben Ik ook belastingvrij", een *aforisme* zijn, dat is: een losse uitspraak, die niet het verband met *héél* de Schrift, met *héél* de wet, en *héél* het evangelie duidelijk laat zien. Dan staat dat éne aforisme niet in het *grote* verband van kruis, vloek, vernedering, opstanding, loon, verhoging.' Daarom geen 'aanstoot' geven aan die tempelambtenaren. 'Christus predikt wel de waarheid, maar nooit aforistisch.' M.a.w.: pas op voor een onberaden 'alles of niets'.

En dan de 'toepassing': 'Het aforisme is funest: dàt is het nòg. Elk debat moet in Gods huis tot zijn *eigenlijke kern* herleid worden. Zolang men niet élk vraagstuk tot het kruis, en de opstanding van den Gekruisigde gaat herleiden, dan slaat men, of dan zegent men. Maar, hoe het zij, men slaat dan in de *lucht*, of men zegent niet naar het geloof. Want ook voor de verkondiging, en voor de profetie, geldt de regel: alles of niets. Zó is de beschikking van dien God, die ons, zijn christenen, niet door stomme aforismen, maar door de levende verkondiging van zijn Woord wil onderwezen hebben. Niet door woorden, maar door het Woord' (p. 131).

Hier komt al duidelijk de inhoud van Schilders roepstem in het 'alles of niets' naar voren: bij de Gekruiste, die is opgestaan, bij zijn Evangelie, het vólle Evangelie, valt tenslotte de grote beslissing.

2.3 'Alles of niets' - geen vleselijk misbruik

Schilder waarschuwt daarom elders, namelijk in twee schriftoverdenkingen over Hagar, Sara's dienstmaagd, die uit de gemeenschap van Abraham wegvlucht, de woestijn in met haar zoon Ismaël, voor een *vleselijk*, een *ongodvruchtig* gebruik van het 'alles of niets'. Als Hagar vlucht en weigert in de tent van Abraham vernederd te worden, dan drijft haar dat vleselijk gebruik in fanatisme: 'Groot of dood. Abrahams rijkdom of anders desnoods de armoede van de woestijn. Alles of niets. Die eigenmachtigheid was een zonde' (p. 258). Maar God stuurt haar *terug* en roept haar van haar exclusivisme weg: 'Dat kind zal niet voor niets verwekt zijn. De regel: alles of niets, is niet die regel dien God naar deze uitlegging van Hagar erkent, want dat kind wordt wel niet alles, maar hij wordt toch veel. Hij wordt wel geen patriarch in de lijn van het verbond, maar toch ook geen paria die buiten de aandacht van het verbond in een verscholen hoekje straks verkwijnt' (p. 262). 'Hagar neemt niets, wanneer zij niet àlles krijgt. ... Ongelovig zijn maakt antisociaal. Maar het geloof brengt ons ook in verband met de mensen onderling weer op onze plaats' (p. 263).

Hier is het tegendeel van: als het niet 'alles' is, dan is *alles* niets waard: lood om oud ijzer!

3. 'Alles óf niets'; Gods gemeénte wordt gewaarschuwd: het gaat bij de Middelaar de weg op van eeuwig leven of ánders is er de doodsweg

Nu overvalt mij bij het verder schrijven van dit artikel wel enige verlegenheid! Als ik de bedoeling van prof. Schilder met zijn 'alles of niets'-spreuk helemaal duidelijk zou moeten maken, dan zou ik eigenlijk al zijn overdenkingen in samenvatting nu een plaats moeten geven. Maar dat kan de bedoeling niet zijn! Daarom concentreren we ons op de overdenking die hij onder de titel 'Alles of niets' ter inleiding van heel de bundel gaf over het woord van Christus uit Matteüs 13:12: 'Wie heeft, die zal gegeven worden en hij zal overvloedig hebben;

maar wie niet heeft, van dien zal genomen worden ook wat hij heeft.’ Van daaruit dan nog een enkele opmerking over wat elders in de bundel is te lezen.

Schilder maakt eerst duidelijk dat dit woord uit Matteüs 13 maar geen *incidentele* spreuk van de Heiland is geweest, bijvoorbeeld alléén met het oog op wie onder de joden ongelovig tegenover Hem stonden en dus in *gelijkenissen* werden aangesproken, zonder dat zij daarbij de uitleg kregen die aan de leerlingen werd gegeven. Nee, ook tot de leerlingen zelf spreekt Christus het woord van het gezegende ‘hebben’ én het verschrikkelijke ‘niet hebben’ (Luc. 8:18), en nog weer aan het einde van de gelijkenis van de ponden (Luc. 19:26). Het is geen spreuk van ‘algemene’ antithese, maar een woord *binnen* de verbondsgemeente gesproken tot zijn volgelingen. Zij krijgen te maken met de woorden van de zegen én van de vloek in Gods verbond! En eerst in het verlengde van deze concrete aanspraak zijn er gevolgtrekkingen te maken in de richting van het spreken over ‘de antithese’, bijvoorbeeld in de politiek.

Schilder stelt dan tegenover elkaar dat wat wij ervaren van onze aardse en tijdelijke goederen. Daar geldt: ‘die heeft, die verliest wel weer wat, en die niet heeft, krijgt straks wel wat. Alles is daar in verschuiving’ (p. 95). Maar ten aanzien van ‘het *oneindige* leven en de eeuwige goederen’ staat het anders. Wie ‘het werkelijke eeuwige leven niet heeft, die verliest straks alles’. ‘Maar wie *heeft*, wie het *eeuwige* leven heeft, dien wordt gegeven. Hij groeit in genade, en dies in deugden bij God. Hij ontvangt - want er is een heilsorde - uit wedergeboorte, geloof en bekering, heiligmaking, goede werken, heerlijkmaking, eeuwige zaligheid, koninklijken overvloed’ (p. 95v).

En dan de indringende waarschuwing: ‘elke dag brengt u naar uw volstrekt àlles, òf een volstrekt niets. Zó veel betekenen dágen. En de kracht, die het leven behéerst, die komt van boven. Ze komt met dit recht van God.’

Zó geldt de spreuk ‘*alles of niets*’: hier is voor wie hoort, ‘uitzicht op Golgotha’. Er is alles: ‘de hemel wenkt, àlles. Met Christus gekruist, tot niets geworden; met Hem opgewekt, tot alles geroepen.’

En dat *Golgota*, de Heiland van Golgota beheerst héél het vervolg. Men kan het nalezen in de overdenking over Genesis 15:9, 10 (p. 99): ‘Ach, Golgotha.’ En die over Genesis 15:11 (p. 101) en over Genesis 15:17, met dat heerlijke slot: ‘De bloedstraat is *betreden*, volstreckte *troost* van het verbond. Ach, Golgotha!’ (p. 102).

Zo gaf Schilder, de prediker, leiding aan de zielen, weer met indringende waarschuwing tegen absolutisme. Bijvoorbeeld in de overdenking over Deuteronomium 25:4: ‘Een os zult gij niet muilbanden, als hij dorst.’ De drijver van het beest mag in Gods verbond niet absolutistisch worden (p. 138), want ‘de harde plicht is (bij Gods volk) nooit geabstraheerd van de zachtmoedige genade’ (p. 137).

Ja, deze prediker gaf onder de spanning van het ‘alles of niets’ in grote teerheid leiding aan het geestelijk leven van Gods volk! Zelf hoorde ik hem eens preken over Hooglied 5:6: ‘Ik deed mijn geliefde open, maar mijn geliefde was weg, verdwenen! Mijn ziel bezwijmde, toen hij sprak, ik zocht hem, maar vond hem niet, ik riep hem, maar hij antwoordde mij niet.’ Een preek over het indringende, maar ook vaak vergeten thema van de ‘geestelijke verlating’. Men kan de inhoud daarvan vinden in de bundel SCHRIFTOVERDENKINGEN over ‘alles of niets’ (p. 119v en ook p. 122v). Ik wist tóen al bij het horen van de preek en weet het nu nog wel, dat achter deze verkondiging theologische discussies liggen en allerlei theologische thema’s en namen zijn te noemen. Maar dat is bij Schilder doorgloeid door de liefde voor de gemeente, het vurig verlangen haar, die gemeente, te leiden in haar omgang met haar God. Laten we nóg luisteren: ‘Wanneer verlaat God ons in het verbond? Slechts als *wij Hem* verlaten’ (p. 120). En verder: ‘Men kan over het Hooglied op verschillende wijzen denken. Maar niemand zal ontkennen, dat in deze doorlopende gelijkenis de Geest der liefde spreekt over zich en over haar historiën.’ Ook de ‘geestelijke verlating’ gaat niet om buiten Gods bestuur. We mogen en kunnen Hem er niet buiten houden, als we moeten klagen over geestelijke dorheid, maar:

onzelf evenmin. Dan klagen we onszelf aan en nimmer God, die ons weer aannemen zal, ook voor ons eigen bewustzijn, ‘zodra de aanklacht *tegen onszelf* gesproken is in de oren van God’ (p. 121).

4. Een slotwoord

Natuurlijk, professor Harinck kent deze Schilder net zo goed als ik, al is hij van een latere generatie. We weten ons beiden hartelijk verbonden aan deze prediker en verplicht aan zijn gedachtenis. Hij heeft de moed getoond in alle openheid kritische vragen te stellen. Ik deed het op mijn beurt ook reeds, tot in het afscheidscollege uit 1987 over ‘het Lam in het nieuwe Jeruzalem’. Maar daarom, in deze openheid én verbondenheid stel ik in diepe overtuiging, dat wij allemaal en al onze predikers erbij gebaat zouden zijn om *dit* ‘alles of niets’ steeds voor ogen te houden.

Het is *dit* ‘alles of niets’, dat het scherpe wapen is tegen alle vanzelfsprekendheidsgeloof, tegen alle ‘verbondsautomatisme’. Want het leert ons dat in het verbond *geen* automatisme heerst, maar dat we met de levende God te doen hebben, die in zijn Zoon eeuwig *leven* schenkt en buiten het geloof in de Zoon om de eeuwige *dood* naar heilig recht beschikt en de dreiging daarvan vandaag doet horen. Dit alles, *opdat* wij zullen vluchten tot de Zoon van zijn eeuwige liefde en opdat wij delen zullen in weldaad op weldaad, tot we zullen gaan in eeuwige zaligheid. Hoe heeft de prediking deze diepe klanken nodig. Hoe dreigt er niet een matheid over ons te komen, als het ‘alles of niets’ plaats maakt voor gladde preekjes, wellicht wel aardig ‘orthodox’, maar zonder de klem van Gods verbond.

Toen Sybrand Strauss in 1982 zijn dissertatie ALLES OF NIKS, K. SCHILDER OOR DIE VERBOND had gepubliceerd (ik mis die publicatie bij Harincks literatuur), schreef C. Graafland (THEOL. REFORMATICA, juni 1983), dat hij getroffen was ‘door de evenwichtigheid in Schilders verbondsdenken De veronderstelling van een bij Schilder aanwezig zijnd verbondsautomatisme is door deze studie wel overtuigend weersproken.’ Zo is het!

Maar nu is duidelijk voor wie het ‘alles of niets’ van Schilder op zich in laat werken, dat we hier werkelijk niet hebben te doen met ‘de probleemstelling van het neocalvinisme’ of met ‘de antithese van Kuyper’, zoals Harinck stelt (ALLES OF NIETS, p. 104,117). Schilder schaamde zich niet voor wat hij herhaaldelijk noemde ‘de traditie van Groen van Prinsterer en Kuyper’. Maar vanuit de achtergrond van *zijn* ‘alles of niets’ is er al vroeg in zijn ontwikkeling een duidelijke distantie te ontdekken tot het denken bij A. Kuyper. Kuyper redeneerde vanuit de wedergeboorte, maar Schilder vanuit de openbaring en het geloof dan wel het afwijzen in ongelooft. Niet dat de wedergeboorte of de noodzakelijkheid daarvan door Schilder zou worden ontkend, maar *zijn* antithetisch denken staat in een heel andere context dan bij Kuyper en vindt veel meer aansluiting bij Groen van Prinsterer met zijn ONGELOOF EN REVOLUTIE.⁽²⁾ Nog op de eigen dag van zijn promotie in Erlangen, 3 maart 1933, publiceert hij in zijn blad DE REFORMATIE een recensie van prof. dr. D.H.Th. Vollenhovens rectorale oratie over DE NOODZAKELIJKHEID EENER CHRISTELIJKE LOGICA. Bij alle hartelijke instemming distantieert Schilder zich nadrukkelijk ervan, dat Vollenhoven de wedergeboorte op de wijze van Kuyper ter sprake brengt: ‘... ik wil níet de palingenesie (= de wedergeboorte, JK), maar de openbaring ... op den voorgrond stellen De vraag of een denker wedergeboren is, ja dan neen, komt dan voorts te pas in andere verbanden’ (DE REFORMATIE, 3 maart 1933, p. 171). De vermelding van dit laatste citaat is natuurlijk in het geheel van dit artikel en van de vriendschappelijke discussie met prof. Harinck slechts een detail.

Wat heeft overigens Schilder in dat laatste jaar in Erlangen gezwoegd: de dissertatie móest klaar komen. En ondertussen vanuit het verre Erlangen iedere week in DE REFORMATIE de verzorging zowel van de rubrieken ‘Kerkelijk Leven’ als ‘Persschouw’, alsook boekbesprekingen, zoals er hier een is vermeld.

Maar dit helemaal ter zijde! Ik zie Schilder met zijn ‘alles-of-niets’ prediking níet op de lijn van het radicalisme van het neocalvinisme, wat dat ook moge zijn. Hij is in het stellen van deze antithese een van de grote vertegenwoordigers van de gereformeerde predikers uit vele eeuwen, die hun hoorders met het Evangelie van de Christus riepen tot eeuwig leven en *daarom* wisten te móeten spreken over de dreiging van eeuwige ondergang buiten de Christus - ‘Ach Golgotha’.

Noten:

¹ In het vervolg wordt naar de publicatie in dit onderdeel van de eerste serie VERZAMELDE WERKEN alleen met paginanummer verwezen. Dit deel van de Schriftoverdenkingen is bewerkt door prof. C. Veenhof.

² Harinck is van oordeel, dat het ‘alles of niets’ van Schilder - en dit dan in de interpretatie die hij daaraan geeft - er gemakkelijk toe leidde dat verschillen tussen door hem afgewezen opvattingen over het hoofd werden gezien, inconsequenties daarbinnen niet als aanknopingspunten werden begroet, specifieke historische omstandigheden niet in rekening werden gebracht, en de eigen opvatting in elke omstandigheid steeds als enig mogelijk antwoord resteerde. Het komt mij voor, dat hier een vrij sterke vertekening plaatsvindt. Inderdaad heeft Schilder bij afwijzing van de grondgedachte (bijv. van de dialectische theologie) er zich veel op toegelegd ook ‘onschuldig’ lijkende uitspraken en uiteenzettingen *vanuit* die grondgedachte te ontmaskeren en af te wijzen. Hier is bij hem een andere benaderingswijze dan bij Groen. Maar daar staan andere dingen naast. Ik noem een enkele (en de greep is willekeurig!). P. Veldhuizen wijst in zijn dissertatie GOD EN MENS ONDERWEG. HOOFDMOMENTEN UIT DE THEOLOGISCHE GESCHIEDBESCHOUWING VAN KLAAS SCHILDER, Leiden 1995, terecht op de grote waardering van Schilder voor prof. Iz. van Dijk, de ‘ethische’ theoloog uit Groningen. Maar dat speelde in Schilders ‘appreciatie van Van Dijk geen rol’ (p. 31). Veldhuizen noemt Van Dijk voor Schilder zelfs een gids op het terrein van dichters en denkers! Vervolgens: Schilder wist maar al te goed, dat dr. J. Eijkman in samenwerking met anderen vanuit de theologie van K. Barth scherp het denken en spreken vanuit de antirevolutionaire en gereformeerde beginselen had afgewezen. Maar toen Eijkman in de eerste tijd van de Duitse bezetting en van het oprukkend nazisme, dat alle christelijke werk, ook jeugdwerk ‘gelijk wilde schakelen’, een brochure dáártegen publiceerde onder de titel WIJ BOUWEN VERDER, MAAR OP WELKEN GRONDSLAG?, toen zocht Schilder wel degelijk aansluiting bij Eijkman in die vraagstelling: op welke *grondslag* zullen wij bouwen? (DE REFORMATIE, 16 augustus 1940).

Tenslotte: het valt in Schilders dissertatie ZUR BEGRIFFSGESCHICHTE DER ‘PARADOXON’ op, dat hij in de vergelijking tussen de oosterse en westerse mystiek zich ervoor hoedt die twee zonder meer gelijk te stellen: ‘Denn wer die christliche Mystik verstehen will auch wenn sie noch so weit vom Katheder der Scholarchen abgeirrt ist, der muss hinter allen ihren Worten über “Verschmelzung”, “Einheit” u.s.w. doch immer noch die grosse Problemstellung des Anselmuss suchen: Cur Deus homo?’ (Ondanks alle *tendens* in de richting van de oosterse mystiek) is de christelijk-westerse mystiek ‘in ihren Methoden noch nicht mit der Uebergegensätzlichkeit des Buddhismus oder anderer östlicher Religionen *versöhnt*’ (p. 292v).